

У пошуках Палесся

Палессе — азначэнне даўняе, у той час як палескасць у якасці паўнаўтаснага этнакультурнага вызначальніка — новае. Колішнія разуменне палескасці як амаль што сіноніма адсталасці, забітасці ды цемнаты, якога трымаліся не толькі «паны-церашаль», але і аматары экзотыкі «ў цэнтры Еўропы», паступова адыходзіць у нябыт, застаючыся ці то аб'ектам увагі турыстаў (інтэлектуальных нашчадкаў адных і другіх), ці то элементам штодзённай свядомасці найбліжэйшых суседзяў, якія бачылі сябе саміх у якасці своеасаблівых «рэферэнтных групаў». Тым часам само паняцце «палескасць», створанае навукоўцамі, палітыкамі ды грамадскай думкай, адпавядае задачам менавіта тых колаў, якія яго вызначылі. Сталы дыскурс Палесся, які то заціхае, то разгараецца з новай сілай, выкарыстанне яго ў палітычнай рыторыцы, урэшце, актывізаваная апошнім часам, хоць па сутнасці і не новая, эксплуатацыя гэтага паняцця ў якасці турыстычнага брэнду вымушае нас яшчэ і яшчэ раз звяртацца да гэтай праблемы.

Сёння значны абшар Палесся з'яўляецца інтэгральнай часткай беларускай дзяржавы, у якой ён выглядае чымсьці асобным, не падобным да іншых частак краіны, такіх, напрыклад, як Падзвінне ці Падняпроўе. Акрамя таго, Палессе застаецца рэгіёнам, падзеленым паміж некалькімі суседнімі дзяржавамі.

Першым складнікам паняцця «Палессе» ёсць тэрытарыяльнае азначэнне, якое прысутнічае ўжо ў сярэднявечных крыніцах. На працягу сямі стагоддзяў пад Палессем разумеліся розныя землі. Акрамя Папрыпяцця, у гэтае паняцце часам яшчэ ўключаліся землі Вальні (да Ковеля і Луцка) і Правабярэжнай Украіны (Жытоміршчына, Ровеншчына), а таксама Кіеўшчына, Чарнігаўшчына, Браншчына, заходнія часткі цяперашніх Арлоўскай і Калужскай абласцей Расіі, Смаленшчына, Пскоўшчына, уся Беларусь, памежныя тэрыторыі Латвіі, большая частка Літвы. Але ўсё ж найбольш стала і паслядоўна гэтая назва ўжывалася ў дачыненні басейна Прыпяці ды некаторых памежных з ім тэрыторыяў¹.

У пэўным сэнсе адметнасць Палесся — вынік яго працяглай геаграфічнай і эканамічнай адасобленасці, дзеля чаго тут узнікла своеасаблівая культурная ізаляванасць. У выніку Палескі рэгіён у пэўным сэнсе «згубіўся» ў цэнтры Еўропы.

Ірына Чарнякевіч — гісторык, этноляг, выкладчыца катэдры гуманітарных навук Гарадзенскага дзяржаўнага медыцынскага ўніверсітэту. Сфера навуковых інтарэсаў — функцыянаванне і трансфармацыя традыцыйнай культуры вясковага насельніцтва Палесся, працэсы мадэрнізацыі грамадства на Палессі ў XX стагоддзді.

Уласна кажучы, вызначэнне таго паваротнага пункту ў гісторыі Палесся, пасля якога тэрыторыя былога Турава-Пінскага княства ператварылася ў сінонім культурна-цывілізацыйнай адсталасці з такімі атрыбутамі, як «пінская шляхта» і «непраходныя балоты» — рэч дастаткова суб'ектыўная. Уяўленне пра палескую «Атлантыду», пра пэўны загінулы кантынент пачынае складацца толькі тады, калі паўстала пытанне пра нацыянальную прыналежнасць мясцовага насельніцтва.

Тэрыторыя ўздоўж Прыпяці часу старажытных княстваў, Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, Польшчы, СССР ды, урэшце, суверэннай Рэспублікі Беларусь — ці адзін і той жа гэта рэгіён? Адказаць на гэтае пытанне вельмі складана. З аднаго боку, геаграфічна тут амаль нічога не змянілася, калі, вядома, не браць пад увагу тое, якую частку дзяржавы Палессе займала ў, напрыклад, імперыі Раманавых і ў сучаснай Беларусі. У X—XII стст. тэрыторыя Палесся была цэнтрам усходнеславянскай каланізацыі, шмат у чым вызначальным. Праз пэўны перыяд часу гэтыя тэрыторыі ўжо выступалі амаль як сінонім хрысціянскага свету на абшары на поўнач ад Прыпяці, а пазней — праваслаўнага свету ўжо ў заходнім вымярэнні. У старажытны час культурнае і геапалітычнае значэнне той тэрыторыі, якая пазней стане называцца Прыпяцкім Палессем, было вельмі далёкае ад вызначэння ў катэгорыях маргінальнасці. Наадварот, адносна суседніх тэрыторыяў, на якія яшчэ не пашырылася хрысціянства, тое ж Турава-Пінскае княства выступае ў пэўнай ступені як першая лінія і фарпост цывілізаванага свету. Месца і значэнне Палесся ў кантэксце ранняга Сярэднявечча Усходняй Еўропы лёгка заўважыць, разгарнуўшы першую ж выпадковую археалагічную карту. Паказальным у гэтым сэнсе падаецца прыклад з лакалізацый летапіснай Горадні ў канцы XIX — пачатку XX стст. Пры адсутнасці дастаткова рэпрэзентатыўных археалагічных крыніцаў нямаюць гісторыкаў пэўны час згаджаліся з тым, што такі горад мог існаваць толькі ў басейне Прыпяці, дзе праходзіла мяжа т. зв. Кіеўскай Русі.

З часам, аднак, гэтая мяжа далёка перасунулася, і ўжо ў час Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай адбываецца амаль поўная «перазагрузка» ўсёй сістэмы каардынатаў. Цяпер культурны, палітычны і цывілізацыйны цэнтр адносна гэтага рэгіёна знаходзіўся на поўначы, а Палессе калі і заставалася мяжою, то толькі той, якая бараніла краіну ад вонкавых пагроз.

Калі ж Палессе пераўтварылася ў «краіну балотаў»? Магчыма, як гэта ні дзіўна, тады, калі яно канчаткова зрабілася часткаю Еўропы, утвараючы цяжка пераадольны камунікацыйны канал з поўначы на поўдзень і з захаду на ўсход. Гэтая «загубленасць у цэнтры» творыць з Палесся своеасаблівую «чорную дзірку». Паказальны ў гэтым сэнсе адзін з эпизодаў Паўночнай вайны, калі шведскі кароль Карл XII, падняўшыся на вежу Пінскага кляштара езуітаў і пабачыўшы бязмежнае «Палескае мора», напісаў на мурах вежы пад уражаннем бязмежных прастораў вады навокал лацінскі выраз «*non plus ultra*» (на тым баку нічога няма)².

¹ Больш падрабязны разгляд гэтага пытання гл.: Мороз М. А., Чапвін І. В. Полесье как историко-этнографическая область, её локализация и границы // Полесье. Материальная культура. Киев, 1988. С. 29.

² Котлярчук А. Швэды ў гісторыі й культуры беларусаў. Менск, 2002. С. 103.

Нават будаўніцтва чыгункі праз гэтыя тэрыторыі напрыканцы XIX ст. толькі замацавала згаданы стэрэатып. Пасля гэтага ўсё гаспадарчае жыццё лакалізавалася ўздоўж галоўнай транспартнай артэрыі, пакідаючы ўбаку ўвесь навакольны абшар. Магчыма, менавіта ў гэты перыяд і замацоўваецца ўяўленне пра тоеснасць Палесся і балотнага краю. Міжволі ў адміністрацыйных колах і грамадскай думцы ўзнікае спакуса правесці ягоную мяжу там, дзе заканчваецца абшар непраходных пушчаў і балотаў. Можа, таму доўгі час і было гэтак складана вызначыць межы Палесся ў вузка навуковым сэнсе гэтага паняцця.

У XIX ст. да гістарычнай рэканструкцыі ўяўленняў пра тэрыторыю Палесся дадаецца ягонае фізіяграфічнае вывучэнне, што не толькі не развязвала пытання адносна лакалізацыі рэгіёна, але яшчэ больш ускладняла яго, бо цяпер самыя розныя канцэпцыі былі падмацаваныя «пазітыўнымі звесткамі» дакладных навук³.

Калі, нарэшце, на агульнаеўрапейскай рамантычнай хвалі напрыканцы XVIII — пачатку XIX стст. інтэлектуальныя эліты звяртаюцца да жыцця «простага народа», то было нарэшце заўважана, што на гэтай тэрыторыі, акрамя ўсяго іншага, жывуць і *людзі*. Першыя зацікаўленні Палессем мелі мала агульнага з імкненнем зразумець гэтых людзей, аднак яны ўсё ж паклалі пачатак народазнаўчым плыням, якія потым выявляцца ў форме фалькларыстыкі, этнаграфіі, этналогіі, а пазней этнасацыялогіі ды этналінгвістыкі. Сілаю абставінаў гэтыя навукі найбольш спрычыніліся да стварэння інтэлектуальнага канструкта «Палессе». Бытапісанне і збіранне фальклорных матэрыялаў у XIX ст. стварылі базу і адначасова паклалі пачатак этналагічнаму палескаму дыскурсу, які вёўся спачатку ў рамках міфалагічнай школы, а затым з пазіцыяў эвалюцыянізму. Верагодна, менавіта тут знаходзяцца вытокі стварэння вобразу Палесся як тэрыторыі, дзе захоўваюцца архаічныя элементы народнай культуры, прыдатныя як для правядзення прыхільнікамі міфалагічнай школы шырокіх паралеляў і пошуку элементаў ці рэштак міфалагічнага светапогляду продкаў індаеўрапейскіх народаў, так і для ажыццяўлення эвалюцыяністамі пазітывісцкіх рэканструкцыяў найстаражытнейшых этапаў гісторыі грамадства.

Само азначэнне «Палесся» пачынае, аднак, крышталізавацца са з'яўленнем беларускай рэгіяналістыкі, знакавай працай для якой (прынамсі для польскамоўнай яе часткі) сталі апублікаваныя ў 1840 г. «Успаміны з Палесся, Валыні і Літвы» Юзафа Крашэўскага. Пад уплывам «Успамінаў...» на мяжы першай і другой паловы XIX ст. пачалі з'яўляцца апісанні розных беларускіх рэгіёнаў⁴.

З распаўсюджаннем ідэяў дыфузіянізму Палессе набывае выразны вобраз архаічнага абшару, дзе захаваўся цэлы шэраг культурных з'яваў і элементаў, якія па суседстве ўжо нідзе ў той час не сустракаліся. Казімір Машынскі, які ў сваіх даследаваннях зыходзіў з пастулатаў этнагеаграфіі (адной з плыняў

³ Мороз М. А., Чаквин И. В. Полесье... С. 32.

⁴ Гл.: Olechnowicz M. Białoruś — Polesie Oskara Kolberga // Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 52. Białoruś — Polesie. Wrocław — Poznań, 1968. S. X.

дыфузіянізму) у прадмове да «Народнай культуры славянаў»⁵ адзначаў, што тэрмін «Палессе» ўведзены для апісання народнай культуры славянаў дзеля ўдакладнення геаграфічных азначэнняў, як раўназначны тэрмінам «Беларусь» і «Малая Русь»⁶.

Далейшыя даследаванні ў гэтым кірунку стварылі з Палесся складовую частку «калыскі славянства». Экспедыцыі на Палессе, якія ладзіліся на працягу 1970—1990-х гг., як адзначае Святлана Талстая, і ідэйна, і храналагічна папярэднічалі складанню маскоўскай этналінгвістычнай школы (вядомай як школа Мікіты Талстога). Паводле С. Талстой:

Вопыт палявых даследаванняў на Палессі даў М. І. Талстому імпульс да стварэння шматтомнага этналінгвістычнага слоўніка «Славянскія старажытнасці». Сабраны на Палессі матэрыял стаўся фундаментам усяго гэтага кампендыума не толькі таму, што ён сістэматычна сабраны, часта ўнікальны... Каштоўнасць палескага матэрыялу стала асабліва відавочнаю тады, калі ён зрабіўся аб'ектам разгляду ў агульнаславянскай перспектыве, на фоне іншых славянскіх традыцыяў (а ў асобных выпадках і іншых індаеўрапейскіх традыцыяў) і ў параўнанні з імі. Палескія звесткі ў многіх выпадках сталіся найважнейшым звяном агульнаславянскіх рэканструкцыяў і нярэдка ключом да інтэрпрэтацыі іншаславянскіх... формаў традыцыйнай культуры⁷.

Гэты дыскурс, аднак, не закранае пытання этнічнай прыналежнасці самога палешука. Апошні проста губляецца ў тоўшчы ўласнай архаічнай культуры і не існуе як удзельнік этнічных, сацыяльных і палітычных працэсаў. У апошняй якасці ён паўстае, бадай, толькі ў этнасацыялагічным навуковым дыскурсе, які грунтаваўся на пастулатах функцыянальнай школы Браніслава Маліноўскага і гуманістычнай сацыялогіі Фларыяна Знанецкага⁸. Спецыфіку палескасці ў гэтым кантэксце і яе трансфармацыю ў межах працэсаў мадэрнізацыі канца XIX — першай траціны XX стст. адлюстроўваюць працы польскага антраполога і сацыёлага Юзафа Абрэмбскага. Ягонья «Архаічнае Палессе», «Этнічная праблема Палесся» (у пашыраным варыянце «Народ без бацькаўшчыны»), «Сённяшнія людзі Палесся», «Панская школа і мужыцкія дзеці» і цэлы шэраг распачатых, але, на жаль, не завершаных працаў⁹ ствараюць нам вобраз функцыянавання на Палессі культурных схемаў і каштоўнасцяў, дынаміку іх пераацэнкі і зменаў. Змены гэтыя Юзаф Абрэмбскі разглядае як праявы дэзынтэграцыі

⁵ Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. Kultura materialna. — Kraków, 1929.

⁶ Гл.: Obrębski J. Polesie. [Studia etnosocjologiczne. T. 1] / Red. nauk. i wstęp A. Engelking. Warszawa, 2007. S. 250—258.

⁷ Толстая С. Постулаты московской этнолингвистики // Etnolingwistyka. Lublin, 2006. № 18. S. 7—27.

⁸ Engelking A. Polesie Józefa Obrębskiego // Obrębski J. Polesie. [Studia etnosocjologiczne. T. 1]. S. 20—21.

⁹ Тамсама. С. 25—30.

традыцыйнага вясковага грамадства, што выяўляецца ў падзенні вясковых аўтарытэтаў, распадзе патрыярхальных сувязяў і заснаванай на гэтых сувязях сістэмы гаспадарання. Урэшце гэта прыводзіць да адмаўлення каштоўнасці ўласнага ладу жыцця ды імкнення да культурных узораў, якія месціліся па-за светам палескай вёскі.

Фармаванне нацыянальнай ідэі ды спроба стварэння ўкраінцамі і беларусамі асобных дзяржаваў выклікалі ў той час разгорнуты дыскурс адносна нацыянальнай прыналежнасці насельніцтва Палесся. Юзаф Абрэмбскі ставіць пад пытанне магчымасць развязання гэтай праблемы ў катэгорыях нацыі, паколькі нацыя — гэта не рэчаіснасць у пазітывісцкім разуменні, а сацыяльная група ў гэтым сэнсе — утварэнне гуманітарнае:

Агульнасць, якая існуе паміж яе членамі, грунтуецца на тым, што шэраг культурных каштоўнасцяў успрымаецца як агульныя групавыя каштоўнасці, і, зыходзячы з гэтага, члены нацыі адчуваюць сваю адрознасць ад іншых падобных групаў, што яны арганізаваныя, і для культывавання ўласнай групавой адметнасці ладзяць салідарныя акцыі ды ствараюць установы, якія дзейнічаюць на карысць усёй групы. [...] Атаясамліванне en bloc нейкага народа з нацыяй толькі тады можа быць слушным, калі яно абавіраецца на факт нацыянальнай свядомасці яго членаў¹⁰.

Неадпаведнасць падобным крытэрам стварыла, з аднаго боку, вобраз палешука як «тутэйшага» мужыка, пазбаўленага нацыянальнай свядомасці з прычыны агульнай культурнай адсталасці ды забітасці, а з іншага — сфармавала поле для палітычных кампаніяў нацыянальных рухаў суседніх народаў. Прынамсі геаграфічна гэты рэгіён уяўляўся натуральнаю мяжою, якая падзяляла ўкраінскі ды беларускі этнанацыянальныя масівы, і ў выніку праблема тэрытарыяльнай прыналежнасці Палесся ўзнікала амаль кожны раз, калі ішла гаворка пра вызначэнне паўночнай мяжы Украіны і паўднёвай мяжы Беларусі.

Беларуская нацыянальная ідэалогія доўга не знаходзіла на тэрыторыі Палесся шырокага водгуку. Гэты рэгіён заставаўся на перыферыі беларускага нацыянальнага адраджэння канца XIX — пачатку XX стст. Беларускасць у той час не мела тут трывалай традыцыі ды пачала больш-менш выразна праяўляць сябе толькі пасля Першай сусветнай вайны. У той жа час моцную канкурэнцыю беларускаму руху складалі тут, асабліва ў міжваенны перыяд, структуры ўкраінскага руху. На Палессі, асабліва ў ягонай паўднёвай і паўднёва-заходняй частцы, разгортвалі сваю дзейнасць гурткі культурна-асветнай арганізацыі «Просвіта», актыўна працавалі ўкраінскія сацыялістычныя арганізацыі, перадусім Украінскае сялянска-рабочае сацыялістычнае аб'яднанне (Сельроб), Украінскае сацыялістычнае аб'яднанне «Сялянскі Саюз», спрабавала пашыраць

¹⁰ Obreński J. Polesie. [Studia etnosocjologiczne. T. 1]. S. 186—187. Гл. таксама с. 138 гэтага нумара «ARCHE».

свае ўплывы Украінскае нацыянальна-дэмакратычнае аб'яднанне (УНДО). У якасці ілюстрацыі да гэтай сітуацыі дастаткова прывесці факт, што, напрыклад, на выбарах у польскі Сейм у 1928 г. у Кобрынскім павеце за спісы Сельроба аддалі свае галасы больш за 60 % усіх выбарнікаў, у Драгічынскім — больш за 50 %, у Берасцейскім — больш за 30 %¹¹. Беларускія ж уплывы ў той час фактычна абмяжоўваліся паўночнаю часткаю Палескага ваяводства — тэрыторыямі Косаўскага і Пружанскага паветаў. Урэшце, аднак, ход нацыятворчых працэсаў на Заходнім Палессі прадвызначыла не канкурэнтнае змаганне двух нацыянальных рухаў, а геапалітычныя падзеі сярэдзіны XX ст., калі па выніках Другой сусветнай вайны тэрыторыя былога Палескага ваяводства Польшчы ўвайшла ў склад СССР і была падзеленая паміж Беларускай ССР і Украінскай ССР, прытым падчас гэтага падзелу браліся пад увагу перадусім стратэгічныя і эканамічныя меркаванні.

Несупадзенне на Палессі палітычных, моўных і культурных межаў стварала і дасюль часам стварае нязручныя сітуацыі ў міжсуседскіх дачыненнях, не выклікаючы, праўда, надта вялікага рэзанансу па-за інтэлектуальнымі коламі, у якіх яны нараджаюцца. Бадай што адзінаю дастаткова рэзананснаю з'яваю апошняга часу быў палескі аўтанамісцкі рух канца 80-х — пачатку 90-х гг. мінулага стагоддзя¹². Аднак ён, ад пачатку заявіўшы пра сябе як пра грамадска-культурніцкі рух, што ставіў за мэту аўтаномнае нацыянальна-культурнае будаўніцтва, да сярэдзіны 1990-х гг. пераўтварыўся ў палітычную акцыю пад знакам «яцвяжскай ідэі», і гэтым сябе неўзабаве дыскрэдытаваў. Паводле трапнага азначэння Андрэя Дынька, «Палессе як паняцце культурнае аказалася пахаваным пад Яцвеззю, паняццем палітычным, груба палітычным, няўдала палітычным, бяздарна палітычным, шарлатанскім»¹³.

Ці азначае гэта далейшую немагчымасць палескага дыскурсу па-за фалькларыстычнымі, лінгвістычнымі ды эканамічнымі катэгорыямі — цяжка сказаць. Сучасны чалавек Палесся ў новай рэчаіснасці прызвычаіўся да вызначэння сваёй «палескасці», пазбаўляючыся ад яе негатыўнага складніка і прыстасоўваючы яе пад свае ўласныя патрэбы, як і звычайна прыстасоўваў усё, што ўрывалася ў ягоны свет.

¹¹ Rzepeccy T. i K. Sejm i Senat 1928—1933. Poznań, 1928. S. 122.

¹² Падрабязны аналіз гэтай з'явы праведзены ў наступным артыкуле: Дынько А. Найноўшая гісторыя яцвягаў // ARCHE Skaryna. 2000. № 6. С. 3—15.

¹³ Дынько А. Найноўшая гісторыя яцвягаў. С. 8.